

Media-вплив

Євген Джиджора

СТРАТЕГІЇ ПЕРЕКОНАННЯ В ПРОМОВАХ РАДЯНСЬКИХ ВОЖДІВ

Серед дієвих способів формування суспільної свідомості в умовах зародження або панування тоталітарного режиму можна виокремити публічні виступи вождів – авторитетних громадсько-політичних діячів чи партійних керівників, які позиціонують себе втілювачами ідейних прагнень та устремлінь усієї нації. Як у переломні історичні моменти, так і у періоди становлення відповідної форми державного правління саме вожді беруть на себе обов'язки підбурюючих натхненників та енергійних підживлювачів певної ідеології, що впроваджується й надалі постійно культивується в суспільстві. Відтак особливе значення приділяється свідомому й несвідомому використуванню ними засобів запевнення громадян у вагомості проголошуваних ідей та їх винятковій ролі в добробуті тогочасного і прийдешніх поколінь.

Розгляд деяких стратегій переконання в промовах радянських вождів та їх аналіз на предмет мовленнєвої ефективності – мета цієї статті. У ній зосередимо увагу на виступах тільки трьох провідних діячів утвореного внаслідок жовтня 1917 року режиму – В. І. Леніна («вождя світового пролетаріату»), Л. Д. Троцького («трибуна революції») та І. В. Сталіна («вождя всіх народів»). Перші двоє, як відомо, активно закладали підвалини комуністичної ідеології, останній інтенсивно втілював її в життя.

А. Романенко, один із сучасних дослідників риторичного образу оратора, зазначає, що виступи радянських вождів, які прагнуть тотального оволодіння настроями й поглядами мас, характеризуються, передусім, агресивним пафосом, виявленим у модальностях, властивих завзятим ідейним проповідникам: проникливих закликів, нормативній повчальності, вияві підозр та побоювань тощо [5, 85]. Конкретне вираження кожної з цих

модальностей і продукує ту чи іншу комунікативну стратегію переконання, що різняться між собою за функціональним призначенням. Наприклад, одна з найдотепніших, що розміщується, зазвичай, на самому початку промови, пов'язана з принципово важливою умовою вдалого ораторствування – захватом аудиторії.

У цьому відношенні показовий виступ І. Сталіна на передвборчому зібранні виборців одного з московських округів напередодні голосування до Верховної Ради СРСР. Ця в повному смислі слова «вистава одного актора» відбувалася в Большому театрі 11 грудня 1937 р. Ще до її початку лідер партії «розігріває» багатотисячну публіку, довго відмовляючись вийти на трибуну з якимось словом і тим самим викликаючи зростання заохочувальних оплесків зали. А коли виходить, починає запевняти усіх, що зробив це не заплановано й без жодного уявлення про предмет розпочатого виступу:

«Товарищи! Я, признаться, не имел намерения выступать. Но меня Никита Сергеевич ... силком притащил сюда и скажи, говорит, хорошую речь. О чем сказать, какую именно речь? Все, что нужно было сказать перед выборами, уже сказано и пересказано в речах наших руководящих товарищей... Что ещё можно прибавить к этим речам?» [7, 228].

Послугуючись риторичними запитаннями, І. Сталін чітко програмує ставлення слухачів до «мигцем» розглянутої проблеми. Присутнім стверджується, що, по-перше, вони і самі вже знають, чим керуватимуться на найближчих виборах. По-друге, що голова ідейно нічим не відрізняється від інших керівників партії і немає якоїсь особливої і відмінної думки, яку він повинний би був зараз оприлюднювати. Більше того, оратор підкреслює недолугість самої ідеї виступу, визнаючи його абсолютно зайвим:

«Требуются, говорят, разъяснения по некоторым вопросам... Какие разъяснения, по каким вопросам? Все, что нужно было разъяснить, уже разъяснено и переразъяснено в известных обращениях к партии большевиков. Что ещё можно прибавить к этим разъяснениям?» [7, 229].

Завдяки тону широго здивування, що посилюється з кожним новим перепитуванням, І. Сталін провокує емоційне поживлення публіки. Надалі вона вступає в експресивний діалог-змагання з оратором, своїм відчутним вираженням психофізичного стану виборюючи в нього бажання все ж таки

змінити позицію й відверто поспілкуватися з нею. Відтак кожна наступна думка виступаючого супроводжується енергійним реагуванням зали:

«Конечно, можно было бы сказать эдакую легкую речь обо всем и ни о чем (сміх). Говорят, что мастера по таким речам имеют не только там, в капиталистических странах, но и у нас, в советской стране (сміх, оплески). Но, во-первых, я не мастер по таким речам. Во-вторых, стоит ли нам заниматься делами забавы теперь, когда у всех у нас, большевиков, как говорится „от работ полон рот“. Я думаю, что не стоит. Ясно, что при таких условиях хорошей речи не скажешь» [7, 229].

Створена завдяки такому «невимушеному» заграванню напівжартівлива довірлива атмосфера дозволяє І. Сталіну певною мірою контролювати емоції аудиторії. Тому природно, що далі від розвідувальної преамбули він швидко і плавно переходить до змістовної частини промови:

«И все же, коль скоро я вышел на трибуну, конечно, приходится так или иначе сказать хотя бы кое-что (овація)» [7, 229].

Налаштована відповідним чином публіка з приємністю зустрічає розмірковування свого вождя. Тож подальшу патетичну доповідь І. Сталіна, який більше години аналізує не «кое-что», а відповідальність місії радянського депутата, продовжувача справи Леніна, слухає достатньо вдумливо, час від часу нагороджуючи виступаючого бурхливими оплесками та співчутливими усмішками, або вдаючись до схвальних вигуків на кшталт *«Великому Сталину, ура!»*, *«Да здравствует первый ленинец, товарищ Сталин, ура!»*, *«Да здравствует вождь угнетенных всего мира, товарищ Сталин, ура!»* тощо [див.: 7, 228-232].

Простежений нами «захват аудиторії», здійснений оратором за допомогою щирого глузування з певної суспільної ситуації та над самим собою, можна вважати комунікативною стратегією *вдавання до іронії*, в окремих випадках – *вдавання до самоіронії*. Результатом цього мовленнєво-психологічного заходу є формування позитивного ставлення публіки до предмету виступу. Приймаючи й переймаючи пафос виступаючого, слухачі, безумовно, готові погодитися з його позицією в цілому. Тому вірогідність переконання збуреної таким чином аудиторії достатньо висока.

Належно підготовлена публіка здатна повірити чітко сформульованим і при цьому різким твердженням. Послугуючись ними, вожді видають

свої міркування як безсумнівні та вже доведені, які повинні сповідувати й уся нація. Такі стратегії переконання помітні у виступах «двигунів» російської революції – В. Леніна та Л. Троцького.

У промові, присвяченій питанню друку і виголошеній 17 листопада 1917 р., тобто через десять днів після остаточного приходу більшовиків до влади, В. Ленін говорить, між іншим, так:

«Мы и раньше заявляли, что закроем буржуазные газеты, если возьмем власть в руки. Терпеть существование этих газет значит перестать быть социалистом. Тот, кто говорит „откройте буржуазные газеты“, не понимает, что мы полным ходом идем к социализму» [3, 10].

У цьому висловлюванні фактично стверджується, що утримування влади безпосередньо пов'язано з жорсткою суспільною дисципліною. А суспільство зобов'язане усвідомлювати, що існування ворожих газет загрожує нещодавно вибореному порядку. Той же, хто цього не розуміє, не є справжнім соціалістом, а значить – не сприяє розбудові нового державного ладу. Отже, за строгими судженнями приховані відверті погрози усім невпевненим і ліберально налаштованим революціонерам.

Допоміжною формою виведення різких непохитних тверджень виступає категоричний, у чомусь навіть грізний, тон. Саме до такого способу переконання вдається Л. Троцький у виступі на III Всеросійському з'їзді профсоюзів, що відбувався 1920 р.:

«По общему правилу, человек стремится уклониться от труда... Можно сказать, что человек есть довольно ленивое животное... Поэтому единственным способом привлечения для хозяйственных задач необходимой рабочей силы является проведение трудовой повинности... Необходимо раз и навсегда уяснить себе, что самый принцип трудовой повинности столь же радикально и неозвратно сменил принцип вольного найма, как социализация средств производства сменила капиталистическую собственность» [9, 231].

Висунувши на самому початку промови сильне звинувачення проти людини взагалі, Л. Троцький надалі пропонує формулу «ліквідування» людини нового суспільного устрою. «Ленивое животное» може бути оздоровлене тільки «трудовою повинністю». Це «единственный» спосіб залучання громади до відновлення господарства, що й повинні всі «раз и навсегда» засвоїти.

Вдавання до різкої категоричності у висловлюваннях, а відтак проштовхування беззаперечних суджень, які слухачі зобов'язані без жодних вагань та остаточно прийняти, доцільно визначити як комунікативну стратегію *послугування безапеляційними твердженнями*. Для аудиторії, яка в силу різних причин знаходиться на одній ціннісній позиції з виступаючим, це, мабуть, спосіб не тільки дієвого переконання, а й закликання до певних рішучих кроків.

За особливо відповідальних чи навіть критичних обставин означена стратегія набуває іншої форми. Різка категоричність розмірковування посилюється на стільки, скільки необхідно для утворення крикливих закликів-гасел. Їх використання обумовлене підвищеною напругою в суспільстві, якій не потрібно давати згаснути.

Ось як у 1919 р., у розпал громадянської війни нарком оборони Л. Троцький підбадьорює агітаційною промовою червоноармійців найпроблемнішого – Південного – фронту:

«На Донском фронте разрешается теперь судьба Советской Республики. Это разрешение слишком затянулось. Пора кончать!» [8, 189].

Оратор зображує ситуацію як рубіжну й переломну, від розвитку якої залежатиме подальше існування теперішнього, вже встановленого режиму. Звідси й лозунгова форма висловлювання, посилена окличною інтонацією:

«Солдаты, командиры, комиссары Южного фронта! Ваш час пробил! Пора кончать, пора очистить юг, проложить дорогу на Кавказ, пора нанести смертельный удар самому заклятому врагу рабочей и крестьянской России и дать истомленной стране безопасность, мир и довольство!» [8, 189].

У цьому міркуванні Л. Троцький намагається надихнути армійців бойовим духом за допомогою нашарування героїко-патріотичних закликів. За структурою це вже не просто напластування вагомих суджень, а роздмухування пристрастей навколо мляво текучої військової кампанії, якій надається статус доленосної та історично значущої. Таку стратегію переконання, основану на «помноженій» категоричності тону викладу, можна назвати *впаданням у лозунговість*.

Лозунговий виклад, у свою чергу, сприяє залученню чи не найпотужнішої комунікативної стратегії, основаної на активізації людських пристрастей та емоцій. Згідно з цією формою переконання, найбільш надійним способом

змусити маси повірити в щось вкрай важливе є жорстке вторгнення в позасвідоме (наприклад, збудження інстинкту самозбереження) або свідоме (скажімо, викликання гнівного обурення) кожної особи.

Обгрутовуючи необхідність термінового завершення війни, яка, за свідченням багатьох істориків, у 1916-1917 рр. тільки розчаровувала російську націю, Л. Троцький змальовує перед втомленими солдатами царської армії жакливу картину:

«Война нас губит. Каждый новый день войны приносит нам новые тяжкие раны. Нет хлеба, нет дров, нет угля. И с каждым днем все хуже. Положение фронта невыносимо. Солдаты в окопах не одеты, не обуты, не накормлены. И они не видят конца войны, не видят выхода» [10, 297].

Висвітлення реальних обставин ходу затяжної та безперспективної війни начебто нічого нового аудиторії не відкриває, адже бійці бачать та відчувають все це щодня. Разом з тим, оратор оприлюднює позицію щодо сприйняття нестач, які переживає фронт. Ця позиція, хоча й відбиває загальні настрої фронтовиків, нав'язується їм як єдина припустима в цій ситуації. А робиться це, вочевидь, для того, щоб далі, спираючись на висунуту тезу, можна було активно підбурювати слухачів:

«Если ты, солдат, и ты, матрос, хочешь поскорее вернуться в свою деревню, к своей матери, отцу и невесте, ты должен поддержать, решительно поддержать, РСДРП, её программу создания подлинно народной революционной власти» [10, 298].

У цьому заклик до незворотних дій Троцький владстає до залякування аудиторії. Натякаючи, що подальше перебування на фронті може не просто затягнутися, а коштувати солдатам життя, «трибун революції» апелює до їх інстинкту самозбереження. І при цьому однозначно стверджує, що умовою порятунку та якнайскорішого повернення до рідних, є підтримка більшовиків. Спекулюючи на афективному відчутті страху, оратор переконує в доцільності політичного рішення, яке негайно повинні прийняти знедолені бійці.

Викликання почуття остраху, а ще більшою мірою – навіювання огидності до зрадників чи «ворогів народу», притаманно І. Сталіну, особливо в його промовах початку-середини 1930-х рр. Виступаючи з доповіддю на пленумі ЦК 7 січня 1933 р., голова партії так підсумовує здобутки першої п'ятирічки:

«В итоге осуществления пятилетки в области промышленности, сельского хозяйства и торговли мы утвердили во всех сферах народного хозяйства принципы социализма, изгнав оттуда капиталистические элементы:» [6, 170].

У цьому висловленні І. Сталін вводить категорію «негативного явища», позначаючи його абстрактним поняттям «капиталистические элементы». На те, що це явище обтяжливе для соціалістичного устрою, вказує підхід до його усунення – нещадне «вигнання». Проте процес викоренення призводить до «побічних» наслідків, на які оратор звертає увагу громадськості:

«Это привело к тому, что оказались вышибленными из колеи последние остатки умирающих классов ... всякого рода буржуазные интеллигенты шовинистического толка и все прочие антисоветские элементы. Будучи вышибленными из колеи и разбросавшись по лицу всего СССР, эти бывшие люди распозлись по нашим заводам и фабрикам, по нашим учреждениям и торговым организациям и главным образом – по колхозам и совхозам. Распозлись и укрылись они там, накинув маску «рабочих» и «крестьян» [6, 170].

Тут категорія «негативного» отримує конкретне наповнення. Хибні елементи комуністичного режиму – це останні представники непролетарського класу. Тому вони й відтворюються жалюгідними й підлими: їм притаманно «повзати» як тваринам, «переховуватися» від чутливого нагляду та «зодгати» маски чесних трудівників. Окресливши тип ворога шляхом викликання до нього обурення та роздратування публіки, І. Сталін вдається до відвертих звинувачень і тим самим розпалює розбурханий ним же пафос невдоволення:

«С чем они пришли туда? Конечно, с чувством ненависти к советской власти, с чувством лютой вражды к новым формам хозяйства, быта, культуры. Пойти в прямую атаку против советской власти эти господа уже не в силах ... Поэтому единственное, что им остается, – это пакостить и вредить рабочим, колхозникам, советской власти и партии» [6, 170].

Для виведення суворого висновку виступаючий навіює відразу до ймовірних «вредителей» соціалістичного ладу. Стверджуючи здатність «вышибленных» до трагічних зlodіянь, І. Сталін тим самим надихає радянську спільноту на жагучу ненависть до них.

Стратегію переконання, в якій «збуджуються» емоції та пристрасті мас, визначимо як *чинення психологічного тиску*. Безперечно, це найбільш брутальній і, водночас, найбільш дієвий спосіб формування суспільної свідомості за тоталітарного режиму. Звідси й таке поширення вказаного засобу не тільки в публічних виступах вождів, але й у інших видах як вербального, так і візуального впливу (наприклад, в агітаційних листівках та плакатах).

Дещо прихована і тому підступна стратегія переконання основана на імітуванні логіки. Можна припустити, що до такої форми розмірковування диктатори вдаються не стільки свідомо, скільки несвідомо. Останнє свідчить про домінування сакралізованої ідеології в картині світу самих вождів, які не просто широко вірять і не можуть відступити від її положень, але й прагнуть прищепити її нації заради доведення її до абсолютної однозначності.

Звернемося ще раз до промови І. Сталіна, виголошеної напередодні виборів 1937 р. У ній виступаючий вдається до міркувань стосовно атмосфери, в якій відбувається волевиявлення радянських громадян. І, описуючи її, зіставляє з тенденціями, поширеними, на його думку, в інших країнах:

«Всеобщие выборы проходят и имеют место и в некоторых капиталистических странах, так называемых, демократических. Но в какой обстановке они проходят? В обстановке классовых противоречий, столкновений, в обстановке давления на избирателей со стороны капиталистов, помещиков, банкиров» [7, 230].

Введене протиставлення «зовнішньому» чиннику допомагає главі держави далі стверджувати, що за рівнем доступності та демократичності вибори в СРСР не мають аналогій у світі:

«У нас, в нашей стране, наоборот, выборы проходят в совершенно другой обстановке. У нас нет капиталистов, нет помещиков, стало быть, и нет давления со стороны имущих классов на неимущие. У нас выборы проходят в обстановке сотрудничества рабочих, крестьян, интеллигенции, в обстановке взаимного их доверия, я бы сказал, взаимной дружбы, потому что у нас нет капиталистов, нет помещиков, нет эксплуатации и некому, собственно, давить на народ для того, чтобы исказить его волю» [7, 230].

У цьому натхненому поясненні суті справи І. Сталін розмірковує на підставі цілком логічних, як видається на перший погляд, суджень. Він бере за основу найпростішу логічну зв'язку «якщо *A*, то *B*» і утворює з неї протилежну форму «якщо не *A*, то й не *B*». Виходить так: у капіталістичних країнах є клас поневолювачів, значить там є і вплив на виборців; у радянській країні немає таких класів, значить немає й впливу. Отож виборче напруження в суспільстві виступаючий пов'язує виключно з наявністю / відсутністю певного соціального прошарку, за яким закріплює властивість перешкоджати громадянам у вільному волевиявленні.

Виводячи начебто логічні висновки, І. Сталін виказує грубу некогерентність мислення (С. Кара-Мурза під *incoherent* розуміє «незв'язність розмірковування» [2, 79], «несумірність частин реальності» [1, 489], при якій узгоджуються різні явища, що не відповідають одне другому). За думкою радянського вождя, заангажовані вибори відбуваються тільки тоді, коли суспільство поділене на класи, причому один з них виступає таким, що «пригноблює» інші. Суто «класова» причина демонструє занадто обмежений і зовсім не адекватний підхід доповідача в розкритті характеру голосування. Пояснення складного багатопроцесного процесу через тільки один, не суттєвий і до того ж сумнівний, фактор робить означене твердження диспропорційним і тому мало правдоподібним.

Своріднене симулювання вірогідно зв'язаних, але насправді алогічних чи, точніше, псевдологічних суджень, призводить до *порушення когерентності в розмірковуванні*. Навіть при тому, що така форма мислення може залишатися непримітною для самого оратора, це комунікативна стратегія переконання, яку підтримується особливий інтелектуальний стан публіки – «відключення міри та відповідності». Кінцевим результатом її застосування є атрофія спроможності слухачів вводити категорію сумірності й перевіряти нею логічні зв'язки побудованих умовиводів.

Спорідненою з попередньою виступає стратегія переконання, що передбачає імітування полеміки шляхом переведення її в потрібне промовцю русло. Це широковідомий метод уникання небажаних тем та незручних закидів, тож не дивно, що ним так активно користуються авторитарні вожді в боротьбі з ідейними опонентами.

Скажімо, В. Ленін у виступі про обман народу гаслами свободи та рівності, виголошений у травні 1919 р., розпочинає заочну суперечку з критиками радянського ладу шляхом переліку їхніх основних звинувачень:

«Я недавно читал американские газеты. Я видел речь одного американского попа, который говорил, что большевики безнравственные люди, что они вводят национализацию женщин, что это разбойники, грабители» [4, 63].

Відверто перераховуючи дорікання по гострим і, навіть, болючим питанням, В. Ленін у такий спосіб виражає готовність вести неухильний діалог із супротивниками. А оскільки визнає претензії, він тим самим дає аудиторії відчутти власну силу і ширість. Втім, відповідаючи на критику, промовець обґрунтовує якусь віддалену тему і врешті ніяк не парирує висунуті закиди:

«И я видел ответ американских социалистов: они распространяют по 5 центов конституцию советской республики. Они отвечают, цитируя один параграф, который говорит: „Не может избирать и не имеет права быть избранным тот, кто эксплуатирует чужой труд“. Этот параграф нашей конституции знает во всем мире» [4, 63].

Виступаючий не спростовує обвинувачень ані в націоналізації жінок, ані в розбійництві, ані в пограбуваннях, адже не дає змістовного пояснення мети цих дій, їх запланованої доцільності й значення, хай навіть у власному розумінні. Натомість «вождь революції» завзято хвалиться радянською конституцією, що позбавляє права обирати та бути обраним кожного, хто належить до класу «гнобителів». Відтак вислухавши закиди в аморальності від представника ворожого стану – «попа», В. Ленін величаво повідомляє, що його однодумці, пролетарії усього світу, пишаються визначальним параграфом нової конституції. Уміло уходячи від неприємних запитань, оратор надалі говорить вже тільки на бажану для себе тему:

«Советская власть именно благодаря тому, что открыто сказала, что диктатуре пролетариата подчиняются все, именно этим она завоевала себе сочувствие рабочих всего мира» [4, 63].

У своєму виступі В. Ленін демонструє неабиякий полемічний хист. Відштовхуючись від «вибухового» предмету та вдаючи бажання опротестувати несправедливі звинувачення, він виголошує урочисту доповідь про переваги Основного закону, деякі розділи якого були аж надто омріяні і тому так очікувані революційно налаштованими масами всього світу. Саме таким чином, тобто беручи висловлені претензії за основу, але не відповідаючи на них належним чином, В. Ленін розвертає проблемну

тему в помпезну похвалу, присвячену моральній перемозі світового пролетаріату.

Комунікативна модель «*ви нам про наші недоліки, а ми вам про наші здобутки*» ілюструє стратегію переконання, яку доречно визначити як *зміцнення акцентів у полемічному розмірковуванні*. Уникання західної та зосередження на неблизькій темі являє специфічну, але, в той же час, доволі поширену форму ведення полеміки, притаманну вождям, які прагнуть незаперечного та абсолютного визнання нації.

Усе сказане дозволяє зробити попередні та вельми схематичні узагальнення. Розглянуті вище стратегії переконання – 1) *вдавання до іронії / самоіронії* з метою швидкого захвату аудиторії; 2) *послугування безапеляційними твердженнями* та 3) *впадання в лозунговість* задля спонукання мас до потрібних рішучих дій; 4) *чинення психологічного тиску* заради контролю суспільних настроїв; 5) *порушення когерентності в розмірковуванні* з прогнозованим «відключенням» ключових категорій логічного мислення; 6) *зміцнення акцентів у полемічному розмірковуванні* через бажання відвести увагу публіки від гострих тем – можна вважати хоч і не вичерпними, проте найпомітнішими ознаками риторики особливого призначення, покликаної виконувати функцію дієвого й дотепного комунікативного зв'язку між авторитарним диктатором та відданими йому масами. Слідуючи підходу А. Романенко, назвемо цю риторіку *агресивною*.

Встановлені вище ознаки *агресивної риторики* дозволяють, принаймні, поверхово охарактеризувати ораторський образ радянського вождя. Як видно, він є непохитно сталий чи, грубо кажучи, одноплановий, зокрема, на рівні вираження риторичного етосу та пафосу. Вождь тоталітарного суспільства невтомно виказує всеперемагаючу, в його розумінні, тріумфальну ідеологію, яка завжди впроваджується в змістовній (ідеї) і, головне, в формальній (способи викладу) стороні його промов.

Звісно, стратегії переконання у виступах радянських вождів потребують значно ґрунтовнішого аналізу. Видається, що в подальшому увага може бути приділена як більш детальному аналізу умовно вже окреслених стратегій, так і зовсім новим формам, використаним і головними «рупорами» комуністичного режиму, і його другорядними діячами, як-от: М. Бухаріним, С. Кіровим, А. Луначарським, М. Калінініним, А. Ждановим та іншими.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – М., 2001.
2. Кара-Мурза С. Г. Потерянный разум: Утрата здравого смысла, утрата логики, утрата меры. – М., 2005.
3. Ленин В. И. Речь по вопросу о печати // Ленин В. И., Сталин И. В. О советской конституции. Сб. статей, речей и документов. – К., 1938.
4. Ленин В. И. Речь об обмане народа лозунгами свободы и равенства // Ленин В. И., Сталин И. В. О советской конституции. Сб. статей, речей и документов. – К., 1938.
5. Романенко А. П. Советская словесная культура: Образ ратора. – М., 2003.
6. Сталин И. В. Доклад на Пленуме ЦК об итогах первой пятилетки // Ленин В. И., Сталин И. В. О советской конституции. Сб. статей, речей и документов. – К., 1938.
7. Сталин И. В. Речь на предвыборном собрании избирателей сталинского избирательного округа г. Москвы // Ленин В. И., Сталин И. В. О советской конституции. Сб. статей, речей и документов. – К., 1938.
8. Троцкий Л. Д. Агитационная речь перед бойцами Южного фронта 1919 г. // Цит. по: Волкогонов Д. Троцкий. Политический портрет. В 2-х кн. – М., 1994. – Кн. 1.
9. Троцкий Л. Д. Доклад на III Всероссийском съезде профсоюзов 1920 г. // Цит. по: Волкогонов Д. Троцкий. Политический портрет. В 2-х кн. – М., 1994. – Кн. 1.
10. Троцкий Л. Д. Речь о необходимости окончить войну // Цит. по: Волкогонов Д. Троцкий. Политический портрет. В 2-х кн. – М., 1994. – Кн. 1.

1533450